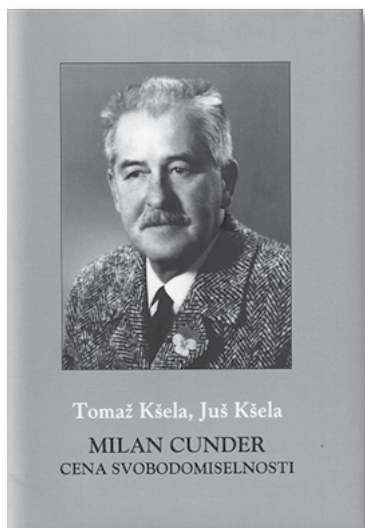

Tomaž Kšela, Juš Kšela, Cena svobodomiselnosti: Tri življenja zdravnika in humanista prof. dr. Milana Cundera.

Maribor: Kulturno društvo Mariborska literarna družba, Ljubljana:
Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, 2021,
234 str., ilustr. (Zbirka Iz preteklosti: 10)

Čudne so usode človeka. Človeka posameznika v družbi, in to v vseh zgodovinskih obdobjih, v vseh t. i. družbenih formacijah, v vseh političnih sistemih. Zgodovina beleži mnoge, premnoge usode posameznikov, ki so se usodno »spoprijeli« z družbo oziroma njeno državo in oblastjo. Pravzaprav v zgodovino pridejo predvsem posamezniki, ki so postali pomembni, velepomembni, kot denimo vladarji, takšni in drugačni, dobri in slabi, ali pa tisti, ki so se »spopadli« z družbo, njenimi vrednotami in zakoni, kot jih je določala takratna oblast. Skratka, na njihovo življenje sta vplivali država in politika, pa naj je bila kakršnakoli že. Življenje se pogosto nenavadno poigra s posameznikom. Pravzaprav se ne poigra življenje, pač pa na to, kar se mu je zgodilo, tako dobrega kot slabega,

vpliva sam, pomembno vlogo pa seveda odigrajo tudi okoliščine. Na primer oblast. Na usodo marsikaterega posameznika v zgodovini je vplivala oblast, njeni pogledi in njeno prepričanje, ki se ni vedno skladalo s pogledi in mišljenjem posameznika. To je veljalo in velja predvsem za »sisteme«, ki so temeljili (in še vedno temeljijo) na eni zapovedani resnici, eni sami vrednoti, pa naj to predstavlja vodja vsega, bog ali vladar, in na kolektivizmu glede mišljenja, pa naj bo to mišljenje verske ali politične narave. V takšnem »sistemu« individualnost ni zaželena, zlasti ne mišljenjska, ker tak posameznik, ki razmišlja s svojo glavo, postane za oblast moteč in nevaren in je zato običajno kaznovan. Mnogi takšni posamezniki, ki so padli v nemilost oblasti – katerekoli, ne glede na njen čas, njen značaj, politično opredeljenost in način njene oblasti –, ker so imeli svoje, od nje različne poglede ali pa so bili do oblasti, sistema, ki ga je ta predstavljala, kritični, so bili v zgodovini pozabljeni. Običajno kar namerno. Le redki takšni »disidenti«, mnoge so označevali kar kot heretike (v izvirnem in prenesenem pomenu tega pojma), so prišli v zgodovino in jim je ta dala prav. Večina jih je ostala zunaj, brez zgodovinskega spomina nase, na svoje življenje in dejavnost ter na tisto, zaradi česar so padli v nemilost.

Takšen primer je tudi dr. Milan Cunder. Neznanec za zgodovino in v zgodovini, ki pa si vseeno zasluži pozornost in to, da postane del zgodovine. Naše zgodovine. Bil je eden mnogih, ki so padli v kolesje oblasti in njenega represivnega, policijskega

in sodnega aparata po drugi svetovni vojni. Pri tem pa sploh ni bil nasprotnik »reži-ma«, ampak je bil do njega, njegovih slabosti in napak le kritičen. Bil je človek, ki je bil pretirano odkrit in je zaradi te svoje lastnosti doživel mnogo slabega, zelo slabega. Usoda – kakorkoli jo že razumemo ali jo kdo razume – se je resnično poigrala z njim.

Knjigo o življenju zdravnika dr. Milana Cundra, ki se je kot posameznik znašel sredi dogajanja med drugo svetovno vojno in po njej, sta napisala Tomaž Kšela, novinar, in njegov sin, zdravnik dr. Juš Kšela. Tomaž Kšela je proučil in popisal življenjsko pot Milana Cundra, sicer svojega strica (bil je brat njegove matere), medtem ko se je dr. Juš Kšela posvetil njegovemu strokovnemu delu. Pri raziskovanju zlasti sodnega preganjanja dr. Cundra, ki ga je bil ta deležen po drugi svetovni vojni in je v veliki meri zaznamovalo njegovo »tretje življenje«, je sodeloval tudi odvetnik Primož Cunder, prav tako nečak Milana Cundra. Uspelo jim je raziskati in predstaviti življenje dr. Milana Cundra v kolesju zgodovinskega dogajanja, ki mu vsaj v dveh življenjih od treh, o katerih govori pričujoče delo, ni prav z ničimer prizanašalo.

Milan Cunder se je rodil 4. avgusta 1908 v Ljubljani. Oče in mati sta bila gostilničarja znane ljubljanske gostilne Pri ruskem carju na Ježici (sedaj že v okviru mesta Ljubljana, tedaj pa ni bila niti v predmestju), ki je dobila ime po tem, ker se je v času t. i. ljubljanskega kongresa Svete alianse v prvi polovici leta 1821 – dejansko ob svojem prihodu v Ljubljano pred začetkom tega dogodka – tam ustavil ruski car Aleksander I. Ta je družini Cunder s posebno listino dovolil, da so svojo gostilno imenovali po njem. Oče Milana Cundra je umrl še pred koncem prve svetovne vojne zaradi naporov, ki jih je preстал kot avstrijski vojak, tako da je mati ostala sama s petimi otroki; Milan je bil drugi po vrsti (imel je še dva brata in dve sestri). Da se je lahko šolal oziroma študiral, je pripomoglo vilolo v oporoki materinega brata, veleposestnika iz Borovnice. Sredstva iz stričeve dediščine so Milanu Cundru omogočile šolanje in študij v Ljubljani, kjer je opravil štiri semestre na medicinski fakulteti, nato, ker ljubljanska medicinska fakulteta ni bila popolna (po odločitvi oblasti v »Belgradu«), nadaljeval študij za en semester v Zagrebu, končal pa ga je (od šestega do devetega semestra) v Gradcu, kjer je konec marca 1933 postal »doktor vsega zdravilstva«; njegovo diploma je konec istega leta nostrificiral dekanat ljubljanske medicinske fakultete.

Že med študijem v Gradcu je zaradi izražanja svojih stališč do družbene problematike v različnih debatah med študentskimi kolegi postal sumljiv za avstrijske oblasti; sumile so ga širjenja komunističnih pogledov. Dolg jezik, kot je zapisal v povojnem življenjepisu (januarja 1947), mu je že kot študentu povzročal težave. Izražanje mnenja ga je nato še drago stalo in mu v veliki meri zagrenilo življenje, zlasti po drugi svetovni vojni.

Po koncu študija je odslužil vojaški rok (14 mesecev), septembra 1934 pa je zaradi svoje odločitve, da se bo kot zdravnik posvetil sodni medicini, začel opravljati volontersko delo na prosekturi ljubljanske bolnišnice; volontiranje je zaključil, ko so ga konec marca 1935 nastavili za asistenta pripravnika na anatomskem inštitutu Medicinske fakultete Univerze v Ljubljani. Asistent na tem inštitutu je postal septembra 1939 po opravljenem izpitu na Medicinski fakulteti v Beogradu. Bil je med le nekaj zdravniki, ki so se takrat pri nas ukvarjali s sodno medicino.

S končanjem študija in zaposlitvijo, ko se je poleg razteleshvanja mrtvih ukvarjal tudi s poučevanjem živih – kot asistent je namreč vodil vaje iz anatomije, po potrebi, če profesor dr. Janez Plečnik ni utegnil, pa je tudi predaval –, se je končalo njegovo »prvo življenje«. V tem obdobju ni imel posebnih težav z oblastjo. Kot mlad asistent se je vključil v protinacistično gibanje med medicinci in nasploh razvil odpor do nacizma; njegovo svetovnonazorsko prepričanje je bilo levičarsko. Z začetkom druge svetovne vojne pri nas pa je v njegovem življenju nastopilo »drugo obdobje«, v katerem je doživel velike preizkušnje. Najprej z okupatorjem, njegovo oblastjo, nato pa z oblastjo obnovljene jugoslovanske države. Pod obema oblastema, okupatorjevo in domačo, je izkusil vsa gorja zapora in koncentracijskega taborišča.

Avtorja knjige sta življenje Milana Cundra sicer »periodizirala« nekoliko drugače: »prvo življenje« je bilo tisto pred drugo svetovno vojno, čas šolanja, študija in zaposlitve vse do aretacije decembra 1947; za »drugo življenje« sta postavila čas po vrnitvi na svobodo, ko se je vrnil k svojemu poklicu; kot »tretje življenje« – resda kronološko med prvim in drugim – pa sta označila čas druge svetovne vojne, ko je bil partizanski zdravnik, nato pa zapornik v okupatorjevih zaporih oziroma taboriščnik, pa tudi bivanje v jugoslovanskih, t. i. informbirojevskih taboriščih Bileća in Goli otok. »Tretje Cundrovo življenje« je po mnenju avtorjev knjige potekalo za zapahi. Kakorkoli so njegova tri življenja že razdeljena, je dr. Milan Cunder v resnici preživel tri obdobja, pri čemer je mogoče le za prvo reči, da je bilo »normalno«, medtem ko je bilo drugo v znaku preganjanja in represije, tretje pa sicer mirno, precej normalno, vendar stigmatizirano z nekakšnim zanikanjem njegove strokovnosti kot zdravnika. Zlasti ga je zaznamovalo t. i. drugo življenje, ko je okusil vsa gorja nacističnega in nato komunističnega kaznovalnega sistema, namenjenega tistim, ki se niso miselno uklanjali režimu. V resnici pa obstajata še dve »življenji« Milana Cundra – posmrtni. Eno predstavlja vrnitev v spomin, drugo pa oprostitev, sodna rehabilitacija za dejanja, ki naj bi jih storil proti državi in njenemu političnemu sistemu, kar je imelo za posledico popolno, zlasti strokovno pozabo ali kar nekakšno izobčenje.

Ob napadu na Jugoslavijo aprila 1941 se je pridružil prostovoljcem akademske legije; z njo je šel do Karlovca, kjer so ga zajele in internirale hrvaške ustaške oblasti. V Osvobodilno fronto je vstopil v t. i. Čoževi skupini, Nezavisni levici, imenovani po Borisu Trampužu - Čožu. Od novembra 1941 je živel v ilegali. V tem času je precej sodeloval s Prežihovim Vorancem, s katerim je slabi dve leti kasneje delil usodo, ko so ju iz zapora v Begunjah poslali v Berlin. V začetku aprila 1942 je odšel v partizane in postal eden prvih partizanskih zdravnikov, ki so delovali na terenu v partizanskih enotah. Partizani je med gorenjskimi partizani, največ na kamniškem koncu, torej se je bojeval z nemškimi okupatorjem. Konec januarja 1943 ga je ta po izdaji dezerterja iz Kokrškega odreda ujel. Pristal je v zaporu v Begunjah, kjer je bil osem mesecev, nato pa so ga poslali v Berlin na poveljstvo Gestapa.

Ta del njegove golgote ni povsem jasen. Zakaj so se Nemci po osmih mesecih, koliko je bil Cunder v Begunjah, odločili, da ga pošljejo v Berlin na dodatna zaslišanja? Kaj so želeli od njega izvedeti? Drugi, ki so ga skupaj s Cundrom poslali v Berlin, je bil

pisatelj Lovro Kuhar - Prežihov Voranc. Tudi tega je Gestapo izčrpno zaslišal, ko si ga je spomladi »izposodil« od Italijanov, ki so ga s pomočjo t. i. belogardistične policije ujeli v začetku januarja 1943 v Ljubljani. Ker se je Gestapo za Prežihovega Voranca zanimal predvsem kot »agenta« Kominterne (Komunistične internacionale), ki je deloval v začetku tridesetih let tudi na Dunaju, je pri italijanskih oblasteh izposloval, da so ga lahko zaslišali predvsem v zvezi s tem. Na »obisku« pri Gestapu v Ljubljani je bil Prežihov Voranc precej časa, kjer so ga izprašali predvsem o njegovem bivanju na Dunaju in takratnih tamkajšnjih zvezah; vse, kar je povedal o svojem dunajskem bivanju pred desetimi leti, je Gestapo sproti preverjal. Ker je bil v očeh nemške policije, pa tudi slovenskih kolaborantov, visok funkcionar jugoslovanske in slovenske komunistične stranke, predvsem pa je v začetku tridesetih let deloval kot »agent« Kominterne, je »obisk« Prežihovega Voranca na gestapovski centrali v Berlinu nekako mogoče razumeti kot željo Gestapa, da ga na najvišji ravni še dodatno zasliši. Kasneje se je iz tega »obiska« v Berlinu in zaslišanja na Gestapu rodila skrajno neumna, če ne že kar absurdna, v zgodovinskem pogledu nesmiselno nelogična in res bedasta »zgodba«, da je nacistični vrh Prežihovemu Vorancu ponudil položaj, ki ga je zasedal Leon Rupnik, predsednik pokrajinske uprave Ljubljanske pokrajine. Ta neumnost se v zvezi s Prežihovim Vorancem še vedno pojavlja in ponavlja, čeprav nima nobene osnove v nacistični okupatorski politiki, kar bi zgodovinarji, ki »papagajsko« ponavljajo štorijo o ponudbi, ki naj bi jo dobil v Berlinu, morali vedeti. Sicer pa je to ponavljanje predvsem strokovna sramota za tiste, ki to nekritično počnejo. Kako je do tega »scenarija«, ki je postal nekakšna »resnica«, sploh prišlo, pa je druga zgodba, za katero tukaj ni prostora. Voranca so po zaslišanju na gestapovski centrali, tako kot tudi Cundra, ko niso od njiju ničesar zanje koristnega izvedeli ali vsaj ne tistega, kar so pričakovali, ko so ju poslali v Berlin, odpeljali v koncentracijsko taborišče Sachsenhausen v bližini Berlina.

Če je zanimanje Gestapa za Prežihovega Voranca, za katerega so menili, da je pomemben komunistični in kominternovski funkcionar, nekako še mogoče razumeti, pa ni povsem jasno, zakaj jih je zanimal tudi dr. Milan Cunder. Ta ni bil niti komunistični funkcionar, v partijo je bil namreč sprejet v partizanih, niti ni pred vojno politično deloval. Že takrat je sicer imel svoja stališča, ki so bila blizu komunističnim, ni pa bil t. i. povezan komunist. Morda se je Gestapo za Cundra zanimal zato, ker je ta v začetku tridesetih let študiral medicino v Gradcu, kjer so tedaj menili, da v različnih razpravah med druženjem s kolegi izraža komunistična stališča, in so ga zato opazovali. Morda je želel od Cundra izvedeti kaj o njegovih znanjih iz študentskih let v Gradcu. Podobno, kot je želel od Prežihovega Voranca izvedeti informacije o njegovih »zvezah« na Dunaju pred anšlusom. Res pa je dobil Cunder po tem, ko je spomladi 1942 odšel v partizane, od takratnih slovenskih kolaborantov označbo, da je med vodilnimi komunisti. To je najbrž ravno zaradi tega menil tudi nemški okupator in si vzel čas, da ga podrobneje zasliši v Berlinu.

Kakorkoli že, s knjigo o Milanu Cunderu je pojasnjena »enigma«, kdo je bil zdravnik, ki so ga skupaj s Prežihovim Vorancem poslali iz Begunj v Berlin na poveljstvo

Gestapa, čeprav vzrok te poteze še vedno ni povsem jasen, zanj pa se je končala v koncentracijskem taborišču Sachsenhausen.

Domov je prišel konec julija 1945. Vrnil se je na medicinsko fakulteto kot anatom oziroma patolog. V začetku oktobra 1945 je bil imenovan za izrednega profesorja za anatomijo na ljubljanski medicinski fakulteti, avgusta 1946 pa je postal predstojnik anatomskega inštituta. Bil je predavatelj anatomije na več šolah, med drugim tudi na Akademiji upodablajočih umetnosti. Med študenti je bil zaradi svoje prešernosti in tudi zato, ker je brez dlake na jeziku izražal svoje mnenje, priljubljen, manj pa med kolegi. »Bistveno se je razločeval od vseh drugih profesorjev na fakulteti, zlasti zato, ker je bil med njimi najbolj splošno izobražen in svetovljan«, se ga je spominjal eden od teh. Očitno je pri kolegih vzbujal nekakšno zavist. Ker je povedal, kar je mislil, in ker je bil pri tem še kritičen do posameznikov in tudi do »sistema«, je konec leta 1947 padel v politično nemilost. Očitno ga ni nihče opozoril, da je treba paziti, kaj govoriš, ko nastopi svoboda, če si izposodimo ponarodelo misel Toneta Partljiča iz njegovega dela *Moj ata, socialistični kulak*. Je pa take, kot je bil dr. Cunder, ki so imeli ostre misli o svetu okoli sebe, družbi in državi ter so jih tudi izražali, v tistih časih »reševal« predstojnik Bolnišnice za duševne in živčne bolezni Ljubljana Polje dr. Janez Kanoni, ko jih je »hospitaliziral« (pod drugimi imeni) in jih tako kot »neuravnovešene« rešil udbovskega preganjanja. Morda bi dr. Kanoni tako rešil tudi dr. Cundra, a je bil ta aretiran, preden se je tako reševanje tistih, ki so bili kritični do oblasti, vendar pa ji niso tudi nasprotovali, začelo.

Dr. Milana Cundra kljub večkrat sarkastičnim ocenam stanja in oseb z vrha državne in partijske politike namreč ni mogoče označiti za kakšnega političnega oporečnika, kaj šele za nasprotnika režima, ampak za človeka, ki je kritično, a konstruktivno spremljal družbeno dogajanje in ga tudi komentiral. Žal preglasno in preveč jasno – in to nepravim ljudem. To je občutil na lastni koži.

V politično nemilost je padel že pred t. i. sporom z Informbirojem. »Greh«, ki ga je storil, so bile kritične pripombe o državnih in partijskih funkcionarjih, tudi Titu. Najprej je bil zato kaznovan s strogim ukorom pred izključitvijo iz KPJ, nato pa je jeseni 1948, ko so se morali člani KPJ izjasnjevati, ali so za Tita ali Stalina, povedal, da se partijskih sestankov ne bo več udeleževal, in napovedal svoj izstop iz KPJ; iz te so ga zato izključili. Za božič leta 1948 je bil aretiran.

Pisca knjige sta se spraševala, ali je bil Milan Cunder zagovornik Informbiroja, tj. Stalina, in prišla na osnovi različnih spominov nanj do odgovora, da ni bil. Bil je le kritično misleč intelektualec, ki je svoje mnenje o »situaciji« jasno povedal. To pa ni bilo vedno in pri vseh zaželeno. Po aretaciji, kar je po izključitvi iz partije pričakoval, je doživel vso zasliševalsko torturo, saj so zasliševalci Udbe od njega želeli tudi z nasiljem izsiliti priznanje o »sovražnem delovanju«; zasliševalskih metod se je spominjal kot hujših od nacističnih. V udbovskem preiskovalnem zaporu v Ljubljani (sodni zapori na Miklošičevi, za sodiščem, ki jih ni več) je bil do spomladi 1950, ko je bila proti njemu vložena obtožnica. Sodišče ga je na podlagi tega, kar je izrekel in so izpričale priče, spoznalo za krivega, ker je »vršil propagando, ki vsebuje poziv na nasilno rušenje obstoječe državne ureditve«. Avtorja knjige sodbo sodišča obširno navajata. Pri tem je zanimivo, da sta obtožnica in nato sodba

vsebovali tudi obtožbo sodelovanja z nemškimi oblastmi oziroma s posameznimi pripadniki SS v taborišču Sachsenhausen, kjer je Cunder kot taboriščnik opravljal anatomska dela oziroma prosekturo. Sodelovanje v taborišču pa je bila ena osnovnih obtožb v t. i. dachavskih procesih, tako da so se v sodnem procesu proti Cunderu mešale značilnosti dachavskih in informbirojevskih procesov. Ni pa spadal niti v eno niti v drugo skupino. Res ga je sodišče oprostilo obtožbe, da je v koncentracijskem taborišču Sachsenhausen opravljal delo patologa pod neposrednim vodstvom zdravnika, pripadnika SS. Obsodili so ga na zaporno kazen oziroma »odvzem prostosti s prisilnim delom«, ker je sodišče menilo, kot je bilo navedeno v obrazložitvi sodbe, »da je obtoženec potreben temeljite prevzgoje, in je dvomljivo, da bi obtoženec z izrečeno nizko prostostno kaznijo zadostil pričakovanju in postal dejansko socialistični znanstvenik«. Štiriletno zaporno kazen, ki mu jo je naložilo sodišče, je prestajal v taboriščih, ki jih je jugoslovanska oblast imela za t. i. informbirojevce. Bil je v Bileći in na Golem otoku. Šlo je za taborišči »brez milosti«. Avtorja sta na osnovi raznih spominov trpinov, ki so doživeli in preživeli ti taborišči, zlasti Goli otok, predstavila tamkajšnje postopanje s taboriščniki – mnogi sploh niso bili obsojeni (kot je bil Cunder), ampak jim je bila »dodeljena« le t. i. administrativna kazen prevzgoje –, medtem ko Cunder po izpustitvi iz zapor (ki to ni bil, bila pa je to t. i. prostorska kazen v taborišču) o tamkajšnjih razmerah ni govoril oziroma le malo, in še to le tistim, ki jim je zaupal. Ob izpustitvi po treh (ali štirih) letih, ker so podatki o tem negotovi oziroma različni (več kot leto preiskovalnega zapor so namreč šteli v zaporno kazen), ni hotel podpisati izjave o sodelovanju z Udbo, kar je bila sicer ustaljena praksa te jugoslovanske politične policije. Po prestani kazni je ostal pod budnim očesom oblasti.

Vprašanje je, ali je dr. Milan Cunder to golgoto, ki so mu jo zadale jugoslovanske oblasti, doživel res le zato, ker je s svojimi kritičnimi mislimi in pripombami »vršil propagando«, ki je vsebovala rušenje obstoječe državne ureditve, ali pa je vzrok ali vsaj povod izhajal iz njegove »sredine«, tj. medicinske fakultete, kjer je zaradi svoje kritičnosti vsekakor imel kar nekaj nasprotnikov ali sovražnikov. Tem je prišla prav njegova odkritost pri izražanju mnenja, pa so ga lahko politično očrnili.

Po vrnitvi iz zapor/taborišča – to je bil nekakšen začetek njegovega »tretjega življenja« – Cunder ni več dobil službe na medicinski fakulteti. Obravnavali so ga namreč kot »informbirojevca«, ti pa so bili stigmatizirani. Ker je primanjkovalo zdravnikov patologov, je februarja 1953, precej hitro po izpustitvi iz »zapor« (v resnici iz taborišča), dobil zaposlitev v bolnišnici v Novem mestu, kjer je ostal le dva meseca, nato pa je začel kot honorarni uslužbenec delati v celjski bolnišnici kot patolog; redno zaposlitev je dobil februarja 1954. V celjski bolnišnici je ostal do upokojitve konec leta 1966. Ž ženo, tudi zdravnico, sta se takrat preselila v Maribor, kjer je njegova žena po starših podedovala vilo. Leta 1969 je lahko dobil tudi potni list, tako da je mogel obiskati Gradec, kjer je študiral.

Umrl je v dvainšestdesetem letu starosti 26. junija 1970 na pragu rojstne hiše na Ježici (gostilna Pri ruskem carju). Avtorja nekoliko trpko zapišeta: »Naključje je hotelo, da so ga tja, kamor se po politični obsodbi ni mogel vrniti živ, sprejeli mrtvega.« Namreč na prosekturo ljubljanskega kliničnega centra.

Ob njegovi smrti je v *Zdravstvenem vestniku* izšel nekrolog, s katerim je bilo prekinjeno dvaindvajsetletno strokovno »izobčenje«, nato pa je zopet sledil molk o njem kot zdravniku, specialistu svojega področja medicine, tako da je leta 2003 nastala zadrega, ko je v zborniku *Medicinska fakulteta Univerze v Ljubljani 1919–1945* stran, na kateri naj bi bil zapis o dr. Milanu Cundru, ostala prazna. Brez zapisa, brez fotografije, kajti uredništvu ni uspelo najti nikogar, ki bi kaj napisal o njem. Oblasti je uspelo izbrisati ga iz spomina ne le kot človeka, ampak tudi kot strokovnjaka. Avtorja knjige sta to popravila, tako da je sedaj »življenje in delo« dr. Milana Cundra znano. Iztrgala sta ga pozabi.

Na začetku knjige opozorita, da se bo marsikomu zdelo, da je bila življenjska pot dr. Milana Cundra tragična. Bila je, in to zelo. Vendar menita, da tega Cunder ne bi doživljal tako, saj naj se ne bi imel za tragično osebo, ki je v življenju doživela več zelo slabega kot dobrega. Zanj je bilo bistveno, da se kljub vsemu slabemu, kar je doživel v nacističnem zaporu in taborišču ter nato še v jugoslovanskem, ni zlomil in ni izgubil samega sebe. Kljub vsem razčlovečenjem, ki jih je doživel, je ostal pokončen človek, z vero v človeka in človeštvo, zvest svojemu prepričanju, svojim idealom, ki so ga vodili kot človeka in zdravnika. Ostal je zvest sebi.

Knjigo o Milanu Cundru, s katero sta ga avtorja vrnila med »žive« kot človeka, posameznika in tudi kot zdravnika, strokovnjaka na njegovem področju, je mogoče razumeti tudi kot njegovo »četrto življenje«.

Delo o pozabljenem človeku in njegovih treh življenjih je zgledno in bi lahko bilo v čast vsakemu zgodovinarju. Avtorja sta se resnično poglobila v čas in razmere, v katerih je Cunder živel in so nanj vplivale. Uporabila sta veliko zgodovinske literature, spominov, tudi oris »življenjske poti« do začetka leta 1947, ki ga je napisal Milan Cunder, ko je vložil prošnjo za dodelitev partizanske spomenice 1941. Poleg tega pa je Tomaž Kšela v arhivskem gradivu Arhiva Republike Slovenije iz fonda 1931 (gradivo Republiškega sekretariata za notranje zadeve SR Slovenije) in fonda 1589 (Centralni komite Zveze komunistov Slovenije, 1945–1990) proučil vse, kar je bilo mogoče, kar je o Milanu Cundru vodila in pisala oblast, Udba in partija. To arhivsko gradivo je Tomaž Kšela, kot je zapisal, zavestno pregledal še, ko sta s sinom, ki se je pri pisanju osredotočil na strokovno, medicinsko delo Milana Cundra, knjigo o njem že imela napisano. Tako je drugi del knjige, ki sledi Cundrovi življenjski poti, »pripoved« o tem. Kšela je na osnovi pregleda gradiva teh dveh takrat bistvenih organov (ali organizacij) za zagotavljanje oblasti ugotovil, da iz njega ni dobil nobenega odgovora na vprašanja v zvezi z obsodbo dr. Cundra. Odprla pa so se mu nova vprašanja, ki niso le vprašanja, povezana z njegovim primerom, ampak so vprašanja o delovanju tako partije kot Udbe. Vsekakor so se v partiji s Cundrom precej ukvarjali. Partijsko in udbovsko gradivo o »zadevi Cunder« razkriva še dodatne podrobnosti o življenju Milana Cundra in kaže na čas ter razmere, v katerih je živel (pa ne le on, ampak vsi državljani takratne jugoslovanske države) v prvih letih po vojni. Po partijskem in udbovskem gradivu je Cunder živel neko drugo življenje, ki pa je vplivalo nanj in njegovo dejansko življenje. In to precej, saj je ravno zaradi mnenja partije in Udbe padel v kolesje, ki je odločilno določalo nadaljnji potek njegove poti.

Na koncu knjige je še »pripis«, ki govori o neuspelem poskusu, da bi bil dr. Milan Cunder sodno rehabilitiran. Gre za dokumente, povezane s poskusom sodne rehabilitacije, ki sta jo na Okrožno državno tožilstvo v Ljubljani vložila Cundova nečaka Tomaž Kšela in Primož Cunder v obliki zahteve za obnovo postopka zoper pravno močno sodbo Okrožnega sodišča v Ljubljani z dne 3. marca 1950, na osnovi katere je bil Cunder obsojen in zaprt. Pri tem sta bila neuspešna, kajti tako okrožni državni tožilec kot vrhovni državni tožilec sta menila, da za obnovitev postopka niso podani zakonski pogoji. Tudi zato, ker sta bila »le« nečaka, in ne neposredna dediča. Cunder namreč ni imel otrok. Vendar se je zgodil preobrat, saj je novi vrhovni državni tožilec spoznal možnost obnovitve postopka in je senat vrhovnega sodišča razsodil, da se zahtevi nečakov ugodi in da se pravno močna sodba iz leta 1950 spremeni tako, da se dr. Milana Cundra oprosti. Bil je sodno rehabilitiran in je s tem pol stoletja po smrti »zaživel« svoje »peto življenje«. Kot svoboden.

Treba pa je povedati, da je strokovno rehabilitacijo, po mnogih letih pozabe, popolnega molka in celo nevednosti o njem in njegovem delu v zdravniških vrstah, doživel že nekaj let prej. Zasluge za to ima predstojnica Inštituta za zgodovino medicine pri Medicinski fakulteti Univerze v Ljubljani, prof. dr. Zvonka Zupanič Slavec. Obudila je spomin nanj in ga tudi strokovno ovrednotila, pri čemer ji je očitno pomagal Juš Kšela – ali pa ona njemu kot profesorica, ki ga je spodbujala –, ko je kot študent pri njenem predmetu o zgodovini medicine pripravil seminarsko nalogo o dr. Milanu Cundru. Na ta način je bil dr. Cunder strokovno »obujen«.

Zvonka Zupanič Slavec je za knjigo napisala predgovor in »njen« Inštitut za zgodovino medicine je sodeloval kot sozaložnik pri izdaji. Tako ona kot drugi avtor kratkega predgovora, zgodovinar dr. Marjan Žnidarič, sta glede na življenjske preizkušnje dr. Milana Cundra ugotovila, da staro vedenje, da »revolucija žre svoje otroke«, še vedno drži. Primer dr. Milana Cundra to nedvomno potrjuje.

Knjiga o življenju ali življenjih dr. Milana Cundra, zdravnika, ki je bil mnogo let, desetletij pozabljen, zamolčan zaradi kritičnega duha in očitno tudi dolgega jezika, ne osvetljuje le njegovega primera, ampak je na svojevrsten način prikaz dogajanja v družbi skozi usodo posameznika v določenem prostoru in določenem političnem času. Napisana je zelo berljivo, predvsem pa je lahko po uporabljeni literaturi in zgodovinskih virih zgled za pisanje o posameznikih v zgodovinskem dogajanju. Ni namreč le knjiga o dr. Milanu Cundru, ampak je knjiga o posamezniku v družbi, do katere je ta kritičen, zato je po drugi strani do njega kritična tudi družba, natančneje država in njena oblast. Šlo je za vzajemni odnos med človekom in državo, v katerem je zadnja vedno v prednosti, četudi nima vedno prav, kar se je pokazalo, resda več kot sedemdeset let kasneje, tudi v primeru dr. Cundra.

Pričujoča knjiga je – naj se sliši še tako klišejsko – kamenček v mozaiku naše zgodovine, zlasti tiste njene plati, ko se posameznik sooča ali kar spopada z državo kot »sredstvom prisile«.